

ТЕКСТОЛОГІЯ

Олена РУСИНА

КИЇВСЬКА ВИПРАВА ГЕДИМІНА (ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ)

Серед численних проблем історії Київщини доби литовської зверхності “наріжною”, за висловом П. Клепатського¹, є проблема початків литовського панування у даному регіоні, безпосередньо пов’язана з питанням про історичність Гедимінової виправи у Волинську та Київську землі, описаної у так званих білорусько-литовських літописах (або, точніше, у літописах Великого князівства Литовського) широкої (1-ї та 2-ї) редакції. Чимало уваги цьому питанню приділено в українській історіографії кінця ХІХ — початку ХХ ст.; а що на той час з літописів даного типу був відомий тільки літопис (чи хроніка) Биховця², то дослідники переважно покликалися саме на нього.

Втім, в усіх білорусько-литовських літописах широкої редакції цей переказ передається практично однаково. Йдеться про те, що великий князь литовський Гедимін, “впокоивши землю Жомойтскую от немцов, и пошол на князи рускии”. Спочатку він вирушив до Володимира-Волинського і тут у воєнній сутичці переміг і вбив місцевого князя Володимира, після чого опанував його місто. Луцьк, покинутий його володарем, князем Левом, піддався Гедимінові добровільно: “князи и бояре волынские били челом великому князю Кгидимину, жебы в них пановал и господарем в них был, а земли их не казил. И князь великий Кгидимин, укрепившы их прсыягою и оставивши наместников своих в них, и там почнеть княжити”.

Наступного року, на другому тижні після Великодня, Гедимін вирушив у похід на князя Станіслава Київського і “прышодши, взял город Овручый и город Жытомир”. Київський князь, у якого, до речі, переховувався луцький князь Лев, з’єднавши свої сили із силами князів Олега Переяславського та Романа Брянського, зустрівся з Гедиміном під Білгородом,

¹ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1: Литовский период.— С. 4.

² Опубл.: Pomniki do dziejów litewskich... zebrane przez Teodora Narbutta.— Wilno, 1846. Перше наукове видання білорусько-литовських літописів було здійснене в 1907 р.: Западнорусские летописи // ПСРЛ.— СПб., 1907.— Т. 17. Тоді ж текст оповідання про завоювання Гедиміном Південної Русі був надрукований за шістьма літописними версіями в збірці: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований.— СПб., 1907.— С. 174—181, 184—185, 201—202.

на річці Ірпінь. Саме тут вони “вчынили бой и сечу великую, и поможеть Бог великому князю Кгидимину, побьеть всех князей русских наголову”. В цій битві загинули луцький та переяславський князі, а Роман і Станіслав “в малой дружине” втекли до Брянська, кинувши Київську землю напризволяще. Білгородці ж, “видечы, иж господар их з войска побег проч, а войско все наголову побито, и они, не хотечы противитися войску так великому литовскому, и передалися з городом князю Кгидимину, и присягу вчынили служыти к Великому князству Литовскому”. Рішучіше були настроєні кияни; втім, після місячної облоги, зваживши на те, що “господар их Станиславль втек от Кгидимина и войско господара их побито”, вони, “змовившись одноемислне, подалися великому князю Кгидимину”. Це в свою чергу вирішило долю Переяслава, а також київських “пригородков” (міст, адміністративно підпорядкованих Києву) — Вишгорода, Черкас, Канева, Сліпорода, Путивля, що їх жителі добровільно піддалися литовцям. “И князь великий Кгидимин, взявшы Киев, и Переяславль, и вси тые прыгородки, и посадил на них князя Миндовгова сына Олькгимонта, великого князя Гольшанского, а сам з великим веселем до Литвы прыехал”, де “пановал много лет во покои”. А вигнанець Станіслав одружився на дочці рязанського князя Івана й після смерті останнього за князував у Рязані³.

Цей літописний переказ набув значення історіографічного факту завдяки М. Стрийковському, який повністю переніс його в свою “Хроніку” і прикрасив новими деталями, досить сумнівними з погляду історичної вартости. Крім того, він синхронізував “впокоение земли Жомойтской от немцов” з поразкою хрестоносців у Жемайтії 1320 р. і таким чином датував походи литовців на Волинь та Київщину⁴.

З легкої руки М. Стрийковського оповідання про здобутки Гедиміна на Русі кілька століть мандрувало по сторінках історичних творів. Однак з нагромадженням знань щодо реалій XIV ст. почали виникати і сумніви щодо його вірогідности.

Першим, хто піддав цей переказ ґрунтовній науковій критиці, був В. Антонович. У своїй праці “Нарис історії Великого князівства Литовського”, яка побачила світ у 1878 р., він зазначив, що Волинь залишалася під управлінням місцевих князів принаймні до 1335—1340 рр., після чого перейшла під владу литовського князя Любарта Гедиміновича, але не внаслідок завоювання, а завдяки його родинним зв’язкам (“Любарта прийняв володимерський князь к дотьце во Володимер, и в Лучеськ, и во всю землю Вольньскую”⁵). Вчений підкреслив, що відомостей про боротьбу Гедиміна за Волинь та Київську землю немає ні у лівонських та пруських хроністів, ні в північно-східних і ранніх (середина XV ст.) литовських літописах; не знають про неї і попередники М. Стрийковського, історіографи XV—XVI ст.: Я. Длугош, М. Кромер, М. Бельський. Як свідчення

³ Хроника Быховца.— М., 1966.— С. 50—51 (переклад на російську); Хроника Быховца // ПСРЛ.— М., 1975.— Т. 32.— С. 136—137; Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ.— М., 1980.— Т. 35.— С. 95—96, 152—153, 179—180, 200—201, 221—222.

⁴ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszyskiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Cz. 1.— S. 363—366.

⁵ Летописи белорусско-литовские.— С. 61, 110, 133 та ін.

незалежності Київщини та Волині від Литви розцінив В. Антонович і події 1331 р., пов'язані з діяльністю у Південній Русі митрополита Феогноста⁶.

Заперечивши можливість завоювання Гедиміном південноруських земель як таку, дослідник також спинився на окремих деталях літописного оповідання, що "надають йому характер більшої докладності і вірогідності", указав на їх анахронічність і невідповідність реаліям першої половини XIV ст.⁷ Втім, він усе ж таки не виключав можливість того, що в першій, волинській, частині переказу відбито, хоч і в химерній, перекрученій формі, боротьбу між Гедиміном і галицько-волинськими князями за Підляшшя; друга ж частина, на думку дослідника, була штучно створена за фабулою цілком історичного оповідання про виправу Вітовта на Володимир Ольгердовича Київського: укладач літопису, "змінивши імена дійових осіб і додавши кілька вигаданих подробиць, вмістив його (у літопис.— О. Р.) удруге як додаток до походу Гедиміна на Волинь". Отже, "все оповідання складається з двох переказів, що стосуються двох різних подій, які відбулись у різні часи"⁸.

Такий підхід до проблеми енергійно підтримав М. Дашкевич — автор критичних щодо "Нарису..." В. Антоновича "Заміток по історії Литовсько-Руської держави". Він провів цей принцип далі, виділивши у складі оповідання чотири окремі сюжети (зіткнення Гедиміна з князем луцьким; війна з князем володимирським; захоплення Овруча та Житомира; підкорення Києва і решти Київської землі), що в їх основі, на його думку, лежали вповні реальні події⁹. Обстоюючи цю теорію, дослідник, однак, мусив визнати, що приєднання Волині до Литви відбулося тільки через двадцять років після описаних літописцем виправ Гедиміна на князів Володимира Володимирського і Лева Луцького¹⁰; тож він зосередився на київській частині літописного оповідання, намагаючись підкріпити її вірогідність даними так званого Межигірського (або Києво-Печерського) рукопису — пізнього, XVIII ст., копіарію творів історичного змісту, знаного у сучасній науці під назвою "Збірник Іллі Коцаківського"¹¹. Вчений вказав на наявність у ньому датованого 1333 р. запису про поразку, якої Гедимін завдав київському князеві Станіславу¹², а також кількох коротких звісток про опанування першим Києва¹³. Однак дослідникові не вда-

⁶ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.— К., 1885.— Т. 1.— С. 47—52.

⁷ Там же.— С. 53—56.

⁸ Там же.— С. 56—58.

⁹ Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства.— К., 1885.— С. 63—64.

¹⁰ Там же.— С. 46.

¹¹ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века.— Днепропетровск, 1978.— С. 35.

¹² Цей запис міститься у складі так званого Київського літопису, що фігурує у збірнику як "Летописец второй" (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 2168; с. 104—105). Слід зазначити, що в Київському літопису за списком О. Лазаревського цього фрагмента немає (пор.: Київський літопис першої чверті XVII ст. // УІЖ.— 1989.— № 2.— С. 116—117).

¹³ Усі вони містяться у першому з літописних творів "Збірника Коцаківського" — "Кройнике русской о российских самодержцах и великих царех" (с. 11 (1341 р.), 72 (1340 р.), 80 (1341 р.), 90 (1340 р.)). Заслуговує на увагу той факт, що в трьох випадках (на с. 11, 72, 90) літерні позначення чисел є правленими (наприклад, на с. 90 дата «S ѠМИ (1340) виправлена

лося переконливо довести самостійність цих згадок, на основі яких була нібито складена оповідь хроніки Биховця¹⁴. Вже М. Грушевський показав, що інформація Межигірського збірника про Гедимінів похід на Київську землю була запозичена не з “давнішого манускрипту”, як вважав М. Дашкевич, а з “Хроніки” М. Стрийковського, чия версія є похідною від версії білорусько-литовських літописів, які й становлять “єдине першоджерело з цього питання”; при тому оповідання, яке вони містять, “таке баламутне, повне таких сміливих фантазій і стоїть так одиноко, не знаходячи підтвердження в інших джерелах, що робити який-небудь ужиток чи з цілого оповідання, чи з його деталей для характеристики політичних відносин XIV в.— річ дуже небезпечна”¹⁵.

Підсумовуючи дискусію, що розгорнулася навколо цього питання наприкінці XIX — на початку XX ст., треба сказати, що позиція В. Антоновича знайшла підтримку у таких дослідників, як Р. Зотов¹⁶, Ф. Леонтович¹⁷, О. Пресняков¹⁸; показово, що і сам В. Антонович, врахувавши низку критичних зауважень М. Дашкевича при перевиданні свого “Нарису...” у 1885 р., не вніс ніяких коректив у трактування даної проблеми. Точка зору його опонента знайшла прихильників в особі М. Владимирського-Буданова¹⁹, М. Максимейка²⁰, М. Любавського²¹, які вважали, що оповідання про завоювання Гедиміном Київщини “містить чимало хронологічних та інших недоладностей, однак при цьому навряд чи може бути повністю відкинутим” — “у ньому, безперечно, залишається зерно історичної істини”.

Крапку в цій полеміці поставив П. Клепатський. У своїй фундаментальній праці, присвяченій Київщині XIV—XVI ст., він проаналізував усі

з *СЮМА* (1333) — для узгодження часу, коли “Гедимин, князь литовский, выгнал татар с Киева”, з твердженням про те, що “от Батия (тобто від 1240 р. — О. Р.) до Гедимина был Киев под властью татарскою лет сто”. Ця деталь, і досі не завважена ніким з дослідників, свідчить про те, що укладач літопису не мав чіткого уявлення про дату Гедимінового походу і при її визначенні вдався до певних (і, за нашими підрахунками, не завжди правильних) калькуляцій. Тож цілком очевидною є хибність позиції М. Дашкевича, котрий, керуючись даними “Збірника”, відсунув дату завоювання литовцями Києва, вважаючи, що воно “не могло відбутися в 1320—1321 рр., але легко могло здійснитися після 1332 р.” (Дашкевич Н. П. Заметки... — С. 64).

¹⁴ Дашкевич Н. П. Заметки... — С. 55—58.

¹⁵ Грушевський М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С. 473—486; його ж. Історія України-Руси. — К.; Львів, 1907. — Т. 4: XIV—XVI віки — відносини політичні. — С. 18—19, 427—430. Див. також: його ж. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 3: До року 1340. — С. 526—527 (аналіз волинської частини оповідання).

¹⁶ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любечкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб., 1892. — С. 120—121.

¹⁷ Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. — СПб., 1894. — С. 24, 182.

¹⁸ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. — М., 1939. — Т. 2. — Вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. — С. 57 (курс лекцій, що цитується, був прочитаний автором у 1908—1910 рр.).

¹⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. — К., 1890. — Ч. 7, т. 2. — С. 38.

²⁰ Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Х., 1902. — С. 5—6, 43—44.

²¹ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 22—23.

аргументи на користь і проти можливості її інкорпорації Литвою за Гедимінових часів і дійшов висновку, що "оповідання широкого литовсько-руського літопису про завоювання Києва за Гедиміна, не відоме нам з інших, більш ранніх джерел, має проти себе безліч заперечень, давно вже висунутих і досі ніким не спростованих", вважаючи полеміку вичерпаною²².

Однак минуло кілька років — і гору взяла саме тенденція до визнання історичності Гедимінової виправи на Київ. Поштовхом для цього стала публікація "Уривків В. М. Бенешевича з історії руської церкви XIV ст."²³ — джерела, яке М. Присьолков відніс до канцелярії митрополита Феогноста. У коментарі до публікації дослідник ототожнив згаданого в "Уривках..." Федора — "брата Гедиміна" з князем Федором Київським²⁴, згаданим у літописах під 1331 р.²⁵, що й було розцінене у фаховій літературі як доказ литовської супрематії над Києвом у 30-х рр. XIV ст.²⁶

Одностайність, з якою висновки М. Присьолкова прийняли спеціалісти, змушує нас докладно розглянути опубліковане ним джерело. "Уривки..." являють собою записи грецькою мовою, які містяться у складі Ватиканського грецького збірника XIV ст. (Vat. gr., № 840, арк. 243 зб.— 243 — аркуш був використаний для написання іншого тексту, і тому "Уривки..." перевернуто), що їх ввів до наукового обігу В. Бенешевич²⁷.

²² Клепатский П. Г. Очерки... — С. 1—12.

²³ Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Орывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века // Известия ОРЯС. 1916 г.— Пг., 1916.— Т. 21, кн. 1.— С. 48—70.

²⁴ Там же.— С. 58, 67.

²⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ).— М.; Л., 1950.— С. 344; Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1848.— Т. 4.— С. 52; Софийская первая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1851.— Т. 5.— С. 219; Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ.— М.; Л., 1949.— Т. 25.— С. 170.

²⁶ Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa.— Warszawa, 1933.— Т. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku.— S. 328—331; Kuczyński S.-M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 106—108; Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрыйковский и его хроника).— М., 1966.— С. 156; Батура Р. К. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды: От нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод. Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Вильнюс, 1972.— С. 20—21; Idem. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mušio prie Mėlynųjų Vandenių.— Vilnius, 1975.— P. 176—210, 378; Охманський Е. Гедиміновичі — "правнуки Сколомендовы" // Польща и Русь: Черги общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв.— М., 1974.— С. 358, 362—363; Шабунько Ф. М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // УІЖ.— 1973.— № 6.— С. 82; його ж. Адміністративно-правове становище Києва XIII—XV ст. // Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст.— К., 1982.— С. 26—27; його ж. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // УІЖ.— 1984.— № 6.— С. 44—46; его же. Землі Юго-Западної Русі в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 26—31; Муравьева Л. Л. Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII — начала XV века.— М., 1983.— С. 243—244; Trajdos T. M. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386—1434).— Wrocław, 1983.— Т. 1.— С. 50; Ставиский В. И. "Киевское княжение" в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси.— М., 1988.— С. 98—99; Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII—XVIII w.— Warszawa, 1989.— S. 113; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 84; Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.).— СПб., 1993.— С. 94—96.

²⁷ Бенешевич В. Н. Синагога в 50 титулов и другие юридические сборники Иоанна Схоластика // Записки классического отделения имп. Русского археологического общества.— СПб., 1914.— Т. 8.— С. 167—169.

Це короткі нотатки, зроблені різними почерками і не зв'язані між собою за змістом, що засвідчує їх подальший перелік:

(Арк. 243 зв.)

№ 1. Реєстр речей й грошових сум, котрі зберігаються десь у Брянську, а також перебувають “в руках Іакова після смерти митрополита”, чийого імені у реєстрі немає і якому “князь муромський Ярослав винен 15 гривен”.

№ 2. Міркування з приводу того, чому не розкладаються тіла відлущених від церкви і святих.

№ 3. Поучення про використання дияволом вад людської натури.

№ 4. Формуляр напису на антими́ні.

№ 5. Уривки з послань апостола Павла до коринфян.

(Арк. 243)

№ 6. Уривок з 21-го правила Антіохійського собору.

№ 7. Запис про висвячення священника і диякона якимось Харлампієм і перелік “гораздих” (так у грецькому оригіналі!) осіб, що не піддаються ідентифікації.

№ 8. Запис про вихід Сави “від нас з Володимира” у вересні 14-го індікта.

№ 9. Запис про кількість зібраного жита.

№ 10. Розпис грошових надходжень (у гривнах і кавкіях) від різних міст (Москви, Костроми, Галича та ін.) й осіб.

№ 11. Пояснення природи божественної Трійці через єдність людського розуму, слова й душі.

№№ 12—13. Записи про хрещення болгарів і Руси, запозичені, за спостереженнями О. Шахматова, з “Повісті минулих літ”.

Слід зазначити, що вже на стадії перекладу грецького оригіналу, який здійснив М. Фасмер, і його початкової обробки допущено низку помилок²⁸. Що ж до спроби М. Присьолкова довести, що ці “різнопредметні” записи, зроблені різними почерками, стосуються однієї особи і є синхронними, то її треба визнати невдалою. Необґрунтована вихідна теза дослідника про існування певного зв'язку між записами № 1 і № 8—10; відповідно, немає підстав для того, щоб датувати згадку про майно померлого митрополита 14-м індіктом. Це в свою чергу не дає можливості перевести індіктовий рік на сучасне літочислення, бо даних запису № 10 для цього явно недостатньо: в згадці про “Федора, брата Гедиміна” кон'єктура “Κεντημήνος” — “Гедимін” гіпотетична, а брак князівського титулу при обох цих іменах²⁹ (як і брак такої інформації у джерелах) виразно промовляє проти такої ідентифікації.

²⁸ Зокрема, згаданий у запису № 10 (котрий, як і всі інші записи, датований у публікації 1330 р.) “Малий Новгород” трактується видавцями як Нижній Новгород (щодо якого ніколи не вживався епітет “Малий”) або як Малий Новгород на Київщині (що був зруйнований ще печенігами — див.: Рыбаков Б. А. Владимировы крепости на Стугне.— М., 1965.— С. 128; е го же. “Застава богатырская” на Стугне // Города феодальной России.— М., 1966.— С. 92), тоді як цілком очевидно, що йдеться про Новгородок (Новогрудок) в Понеманні. Заперечення викликає прочитання слова “Косма” (Козьма) як “Кос(тро)ма” (запис № 10) і використання щодо згаданого в запису № 7 “Пациньського” титулу “князь” (з огляду на роль Пачині в житті Смоленської землі); ще менш вдалий редакторський додаток до запису № 2, який прямо суперечить його змісту.

²⁹ Пор., наприклад: НПЛ.— С. 98 (“брат Гедиминов, князя литовського, Воини, полотський князь”).

Намагаючись звести всі ці розрізнені записи, М. Присьолков висунув гіпотезу, за якою згаданий у запису № 1 померлий митрополит — це литовський митрополит Феофіл, після смерти якого (десь перед вереснем 1330 р.) загальноруський митрополит Феогност намагався успадкувати його майно. Однак тоді абсолютно не зрозуміло, чому воно (або принаймні його частина) перебувало поза межами литовської митрополії — в Брянську і Муромі.

На нашу думку, в цьому запису йдеться про іншого митрополита — “гречина” Максима, поставленого “на всю Русскую землю” у 1283 р., який у 1299—1300 рр. “не терпя татарского насилья, оставя митрополью и збежа ис Киева”, звідки “иде ко Брянську и оттоле иде в Суждальскую землю и со всем своим житьем (розрядка наша.— О. Р.)”³⁰; резиденцією митрополита, як відомо, став Володимир-на-Клязьмі, де він і помер у 1305 р. Це припущення дає можливість ідентифікувати двох осіб — Якова і Г(...)ія*, котрі, згідно із записом, зберігали майно митрополита. Перший — це, безперечно, колишній володимирський єпископ, поставлений Максимом у 1288 р. і “зведений” ним з єпископії у 1295 р.³¹ Другий, загадковий Г(...)ій,— очевидно, ігумен одного з володимирських монастирів Геронтій, кандидатуру якого після смерті Максима було висунуто на митрополічу кафедру³². Однак, як відомо, у 1308 р. загальноруським митрополитом став не він, а висвячений у 1303 р. на галицького митрополита Петро, який у 1309 р. прибув до Володимира.

Саме у зв'язку із цією подією, як нам здається, і було укладено реєстр майна його попередника, частина якого знаходилася в Брянську (очевидно, залишилася там від часів переїзду Максима до Володимира). Це, можливо, частково пояснює візит митрополита Петра до Брянська на початку 1310 р., де він став свідком і навіть учасником кривавого конфлікту між князями Святославом Брянським і Василем Олександровичем³³. Що ж стосується муромського князя Ярослава, боржника митрополита Максима, то ним був, очевидно, не Ярослав Юрійович, відомий за літописною звісткою від 1248 р.³⁴, а його син, Ярослав Ярославич, на існування якого, на думку дослідників, указує надто значна хронологічна відстань між літописними згадками про муромських князів Ярослава і Василя Ярославича (помер у 1345 р.)³⁵.

У цьому зв'язку цілком виправданою здається й можливість пов'язати з діяльністю митрополита Максима запис № 6, який є першим на арк. 243 і міг бути зроблений одночасно із записом № 1. Річ у тому, що саме

³⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— Стб. 485. Очевидно, у цьому фрагменті частина тексту випущена і звід початку XIV ст. точніше переданий у Троїцькому літопису: “[...] Митрополит иде к Брянську, оттоле в Суждальскую землю, и тако седе в Володимери с клиросом и с всем житием своим” (Приселков М. Д. Троїцкая летопись: Реконструкция текста.— М.; Л., 1950.— С. 349).

* У цьому місці текст пошкоджений.

³¹ Летопись по Академическому списку // ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 526, 527.

³² Словарь книжников и книжности Древней Руси.— Л., 1987.— Вып. 1: (XI — первая половина XIV в.)— С. 325—326.

³³ Симеоновская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1913.— Т. 18.— С. 87.

³⁴ Лаврентьевская летопись.— Стб. 471. Абсолютно не зрозумілим є твердження М. Присьолкова, що “муромського князя Ярослава наші літописи не називають” (Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Орывки...— С. 67).

³⁵ Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліографічний довідник.— К., 1990.— С. 52.— № 59.

подане в цьому запису 21-ше правило Антіохійського собору (заборона єпископам переходити в іншу єпархію) порушив митрополит Максим, коли, переїхавши до Володимира, перевів володимирського єпископа Симеона, наступника Якова, в ростовські єпископи³⁶.

Хоч би там як, а цілком очевидно, що "Уривки..." потребують поглибленого вивчення, адже М. Присольков і М. Фасмер здійснили тільки першу спробу перекладу і тлумачення цього, за їхніми словами, "цікавого, але складного джерела з історії руської церкви"³⁷. Втім, навіть визнання історичності Федора — Гедимінового брата саме по собі ще не може бути підставою для його отождолення з князем Федором Київським³⁸, а відтак і доказом історичності Гедимінової виправи на Київ, на користь якої не свідчить жодне вірогідне джерело. Проте цей факт не міг би залишитися не поміченим сучасниками: адже навіть втративши реальне політичне значення, Київ побутував у суспільній свідомості як "головне місто усїєї Русї" (1380 р., послання патріарха Нила)³⁹, "мати и глава всем градовомъ рускимъ" (1419 р., "Ходіння" до Царгорода диякона Троїцько-Сергієвого монастиря Зосими)⁴⁰, "глава усїх руських земель" (1427 р., лист великого князя литовського Вітовта)⁴¹, "славный великы град Киев, матере градовом" (1483 р., Волинський короткий, чи Київський скорочений літопис)⁴², "перший з-поміж усїх інших міст" (бл. 1550 р., Михалон Литвин)⁴³.

Марними видаються і спроби підкріпити уявлення про історичність Гедимінового походу на Київщину посиланням на дані ревізії Канєва 1552 р. У матеріалах цієї ревізії зафіксовано, що місцеві жителі обстоювали свої права на розташовані на Лівобережжі "уходи" (промислові угіддя), покликаючись на те, що "князь великий литовский Гедимин, завоевавши над морем Кафу, и весь Перекоп, и черкасы пятигорское"⁴⁴ и приведши черкасов часть з княгиною их, посадил их на Снепороде*,

³⁶ Летопись по Академическому списку.— Стб. 527, 528.

³⁷ Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Орывки...— С. 49. З боку палеографії "Уривки..." розглядав Б. Фонкич, який також відніс їх до канцелярії Феогноста: Фонкич Б. Л. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек // Византийские очерки.— М., 1982.— С. 260—262.

³⁸ Вважаємо, що цей князь належав до путивльської династії, яка утвердилась у Києві на межі XIII—XIV ст. Докладніше див.: Русина О. До питання про київських князів татарської доби // Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. 225.— С. 194—203.

³⁹ Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1: Памятники XI—XV вв. // РИБ.— СПб., 1880.— Т. 6.— Прил.— Стб. 180.

⁴⁰ Книга хождений: Записки русских путешественников XI—XV вв.— М., 1984.— С. 120.

⁴¹ Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1376—1420 // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.— Cracoviae, 1882.— Т. 6.— Р. 780.

⁴² Летописи белорусско-литовские.— С. 125.

⁴³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Отд. 2.— С. 10.

⁴⁴ Не можна не погодитися з думкою, що в цьому переказі йдеться не про "населення, яке походить з району Кавказького П'ятигір'я (де тепер м. П'ятигорськ)", а "про жителів с. П'ятигори, яке, судячи з його розташування, належало в той час до Черкаського староства" — спираючись на той факт, що "черкасами, як відомо, протягом досить довгого часу називали українців-наддніпрянців взагалі" (Стрижак О. С. Назви уходів на території Полтавщини XVI ст. // Дослідження з мовознавства.— К., 1962.— С. 55). Такий атрибуції суперечить як самий зміст цього переказу, так і той факт, що у XVI ст. словосполучення "черкаси п'ятигорські" являло собою стале етнонімічне утворення, яке вживалося щодо черкесів Північно-Західного Кавказу.

* Мається на увазі р. Сліпорід, притока Сули.

и інших на Днепрі, где теперь черкасы сидять, а снопородцев посадил на Днепрі ж, у Каневе; и сидячи снопородце на Днепрі, у Каневе, предся отчизны свои и по речкам иным сеvirским (тут: лівобережним.— О. Р.) уходить не перестали”⁴⁵.

Впадає в око, що дана оповідь, згідно з якою князь Гедимін вільно порядкував на території Київщини (або принаймні в районі трьох київських “пригородків”, котрі, за версією білорусько-литовських літописів, визнали владу Литви після того, як Гедимін заволодів Києвом*), свідчить на користь історичності виправи цього князя на Південну Русь. Тож не дивно, що “реабілітація” Гедимінової легенди в науковій літературі останнього часу привела й до зростання довіри до цього переказу⁴⁶, хоч серед фахівців давно усталилася думка, що “подробіці канівського оповідання вповні легендарні”⁴⁷ і що, власне, “це тільки старовинна легенда, де бракує історичних фактів”⁴⁸, або, точніше, “промислова легенда” місцевих ухадників⁴⁹, яка мала довести, що “от початку Черкасов и Канева уходы по всим тым (тут: лівобережним.— О. Р.) рекам вольны были каневцом”⁵⁰; у такий спосіб вони чинили опір наступу замкової адміністрації на свої “отчизные” права, апелюючи до часів Гедиміна — фактичного фундатора Литовської держави.

Безперечно, на формування цієї легенди справила вплив двозначність етноніма “черкаси”, на яку свого часу вказав С. Герберштейн, підкресливши, що “черкаси які живуть по Борисфену”, відрізняються від тих, котрі “живуть у горах Понта”⁵¹. Цілком можливо, що в цій легенді ми маємо далекий відгук Вітовтових походів у південні степи, хоч залишається тільки гадати, чи по багатьох роках народна пам’ять замінила ім’я Вітовта на ім’я Гедиміна⁵² (що нам здається досить сумнівним), чи

⁴⁵ Архив ЮЗР.— К., 1886.— Ч. 7, т. 1.— С. 103.

* Правда, Гедимін виступає тут як засновник двох з них.— Канева і Черкас.

⁴⁶ Пор.: Маринівський Ю. Ю. Писемні джерела XI—XIV ст. про Канів // УІЖ.— 1990.— № 9.— С. 17; його ж. Ще раз про назву міста Черкаси // Мовознавство.— 1991.— № 4.— С. 65.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси.— К.; Львів, 1909.— Т. 7.— Ч. 1.— С. 70.

⁴⁸ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1931.— Кн. 26.— С. 26.

⁴⁹ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7, ч. 1.— С. 70; Грушевський О. С. З промислового життя XVI—XVII вв.: Ватаги дніпрових ухадів і старостинська адміністрація // Науковий збірник за рік 1924.— К., 1925.— Т. 19.— С. 72. Пор.: Андріяшев О. Нарис.— С. 27.— Приміт. 2.

⁵⁰ Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 1.— С. 103.

⁵¹ Герберштейн С. Записки о Московии.— М., 1988.— С. 185. Важко сказати, чи мав місце факт переселення групи черкесів на Подніпров’я, який міг дати початок м. Черкасам і водночас закріпити за місцевим населенням дану назву. Див. огляд історіографії “черкаської” проблеми: Горленко В. Про походження назви “черкаси” щодо українців XVI—XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.— К., 1993.— Вип. 2.— С. 27—34.

⁵² Так вважали, зокрема, В. Антонович (котрий, до речі, і ввів цей переказ до наукового обігу ще до його публікації в “Архиве ЮЗР”, хоч і з помилковою датою — 1545 р. (Антонович В. Б. Очерк.— С. 55—56) і В. Ляскоронський (Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году.— СПб., 1907.— С. 118—119). Такого ж погляду дотримувася Л. Падалка, який гадав, що і в самому переказі названо не Гедиміна, а Вітовта (Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы.— Полтава, 1914.— С. 41—42.

мала місце свідомо “архаїзація” цих подій, цілком зрозуміла при намаганні довести одвічність своїх прав на лівобережні “уходи”.

В будь-якому разі принциповим є інше — можливість використання цього “факту” при створенні Гедимінової легенди, що на неї вказав ще В. Антонович, на думку якого “укладач літопису Биховця чув подніпровський переказ, але використав його для свого оповідання в перекрученому вигляді”⁵³.

А причину появи згадуваного переказу інтуїтивно відчув ще М. Грушевський, зазначивши, що “сіль його, здається, полягає саме в звістці, що Гедимін посадив у Києві намісником Ольгимонта, сина Міндовга. Щоб зрозуміти значення цієї звістки, слід пригадати, що за Вітовта у Києві сидів князь Іоанн Ольгимонтович; можливо, що оповідання про київське завоювання є родовим переказом роду Ольгимонтовичів чи іншої, зв’язаної з ними родини про те, що предок їх Ольгимонт сидів у Києві; такий переказ міг навіть мати метою підкріпити давністю чий-небудь права на Київ”⁵⁴. Отже, М. Грушевський визначив, власне кажучи, єдино правильний шлях до пояснення феномена Гедимінової легенди, вбачаючи його у з’ясуванні родинного і політичного середовища, у якому вона сформувалася.

На сьогодні дослідники білорусько-литовських літописів переконливо довели, що їх широка редакція склалася у колах, безпосередньо пов’язаних з родиною Гольшанських, історія якої тісно переплелася з історією Київської землі⁵⁵. Відомо, що наприкінці XIV ст. князь Іван Ольгимонтович Гольшанський був намісником в Києві “з руки” великого князя литовського Вітовта; тут же у першій третині XV ст. князували його сини, Андрій та Михайло Івановичі. Фактично у цей період влада Гольшанських у Києві стала спадковою і таким чином сформувалася литовська за походженням київська династія⁵⁶. У 40-х рр. XV ст. Гольшанських заступили нащадки Володимира Ольгердовича Київського. Правда, з ліквідацією Київського князівства (1471) повернулись до Києва воеводами Юрій Олександрович та Іван Юрійович Гольшанські, але це було лише відгомном їхньої колишньої величі. Звідси і намагання піднести свій родовий статус за допомогою генеалогічної легенди, у якій київським князем від самого початку литовського панування виступає їхній родоначальник. При її створенні був використаний Галицько-Волинський літопис, з якого запозичено імена всіх дійових осіб оповідання, за винятком Гедиміна і Ольгимонта Гольшанського. Володимир Василькович і Лев Данилович перетворилися на Володимира Володимирського і Лева Луцького (що інтуїтивно відчув ще укладач Густинського літопису, саме так ідентифікувавши цих двох князів⁵⁷); син цілком реального Романа Брянського Олег став князем переяславським; що ж стосується Станіслава, то, очевидно, це досить рідкісне для східнослов’янського ономастикону ім’я є

⁵³ Антонович В. В. Очерк...— С. 56.

⁵⁴ Грушевський М. С. Очерк історії...— С. 482—483.

⁵⁵ Ючас М. А. Хроника Быховца // Летописи и хроники. 1973.— М., 1974.— С. 225, 230—231; Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания.— М., 1985.— С. 160—161.

⁵⁶ Докладніше див.: Русина О. В. Традиція князівського правління на Київщині наприкінці XIV — у першій третині XV ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.— Черкаси, 1993.— С. 172—176.

⁵⁷ Густинская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 347—348.

лише перекрученим іменем брата Лева Даниловича — Мстислава. Усі ці цілком історичні особи були перетворені на сучасників і супротивників Гедиміна, а їх родинна солідарність (Володимир Василькович був двоюрідним братом Даниловичів, а його дружиною була дочка Романа Брянського), як добре простежується за літописним матеріалом,— на співдії у боротьбі з великим князем литовським.

Отже, аналіз джерел підтверджує квазіісторичний характер оповідання про виправу Гедиміна на Київську землю, першим критиком якого був В. Антонович. Попри легендарність, воно все ж таки заслугоує на увагу, але лише з погляду характеристики міри засвоєння давньоруської літописної спадщини ментальністю першої половини XVI ст., специфіки її використання та осмислення.

Olena RUSSYNA

GEDYMIN'S KYIV CAMPAIGN (TEXTOLOGICAL ASPECTS OF THE ISSUE)

Among numerous issues in the history of Kyiv Region, there is the problem of the beginning of Lithuanian ruling and of historical reliability of the Prince Gedymin's campaign in Volyn' and Kyiv land, described in the Belarus'-Lithuanian chronicles. The analysis of the sources approves the quasi-historical nature of the manuscript content. Despite its legendary character the tale about Gedymin's campaign deserves high appraisal, but only from the point of view of the degree the ancient Rus' manuscripts were acquired by the mentality of the first half of the 16th century, their peculiarities, application and comprehension.